

У Ж У Т Л Е Л

А. А. АЛДЫН-ООЛ, К. Б. МАРТ-ООЛ, Н. Ч. ДАМБА

ҮЖҮГЛЕЛ

НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНГА
ӨӨРЕДИЛГЕ НОМУ

Федералдыг күрүнениң өөредилге
стандартының негелделеринге
дүүштүр эде тургускан шенелделиг
үндүрүлге

*Тыва Республиканың
өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелзээн*

КЫЗЫЛ • 2016

ББК 81.2 ТУ
А45

Номнун белеткел үезин, үжүглел үезиниң бирги чадазын, үшкү чаданың я, ю деп үжүктерин, дөрткү чадазын **А.А. Алдын-оол**, ийиги чадазын, үшкү чаданың ь, е, ё деп үжүктерин **Н.Ч. Дамба**; үжүглел соондагы үени **А.А. Алдын-оол, К.Б. Март-оол** кылган.

Эртем талазы-биле редактору **Б.Ч. Ооржак**, филология эртемнериниң кандидады.

Рецензентилери: бирги үндүрүлгениң **Ш. Ч. Сат**, филология эртемнериниң доктору, профессор; сөөлгү үндүрүлгениң **М.В. Түлүш**, Кызыл хоорайның бир дугаар ортумак школазында эге класстар башкызы; **Е. Д.-Б. Куулар, Н.Ч. Меңниг-оол, С.А. Монгуш** ийи дугаар ортумак школаның дээди категорияның эге класстар башкылары.

Чурук каасталгазы **Василий Балчий-оолдуу**.

Ук электроннуг хевирде **З.О. Ооржактың** "Үжүглелге немелде материал" деп номундан чамдык чуруктарны ажыглаан.

СХЕМАЛАР

┌ _____ . — домак

┌ _____ . — домакта сөстөр

□ — сөс

□ □ □ □ — сөсте слогтар, оларның кызыгаары

■ — ажык үн

■■ — узун ажык үн

■□ — ажык эвес үн

■□ ■■■ — кыска, узун ажык үннерлиг ажык слогтар

■□ ■■■ ■□ — кыска, узун ажык үннерлиг дедир слогтар

■□ ■□ ■■■ ■■■ — кыска, узун ажык үннерлиг хаалчак слогтар

■□ — башкыга сөс

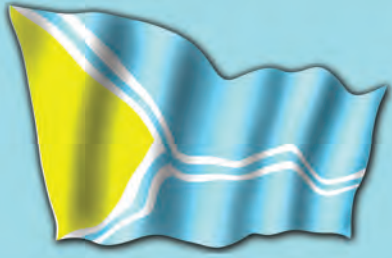
ма|л, аа|л, ма|л-чы|н — кожуп номчуур аргазы

- © А. А. Алдын-оол, К. Б. Март-оол, 1990, 1995, 2003, 2013, 2016
© А. А. Алдын-оол, К. Б. Март-оол, Н. Ч. Дамба, эдилгелиг, 2009; ФКӨС-биле эде тургускан, 2013, 2016
© В. М. Балчий-оол, чурук каасталгазы, 2009, 2013, 2016
© Тываның ном үндүрер чери, 2009
© Национал школа хөгжүдөр институт, ФКӨС-биле эде тургускан, 2013, 2016

ISBN 978-5-904864-72-9

ШКОЛА

Домак.

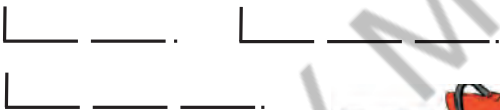

Домак.

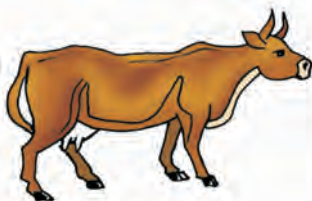
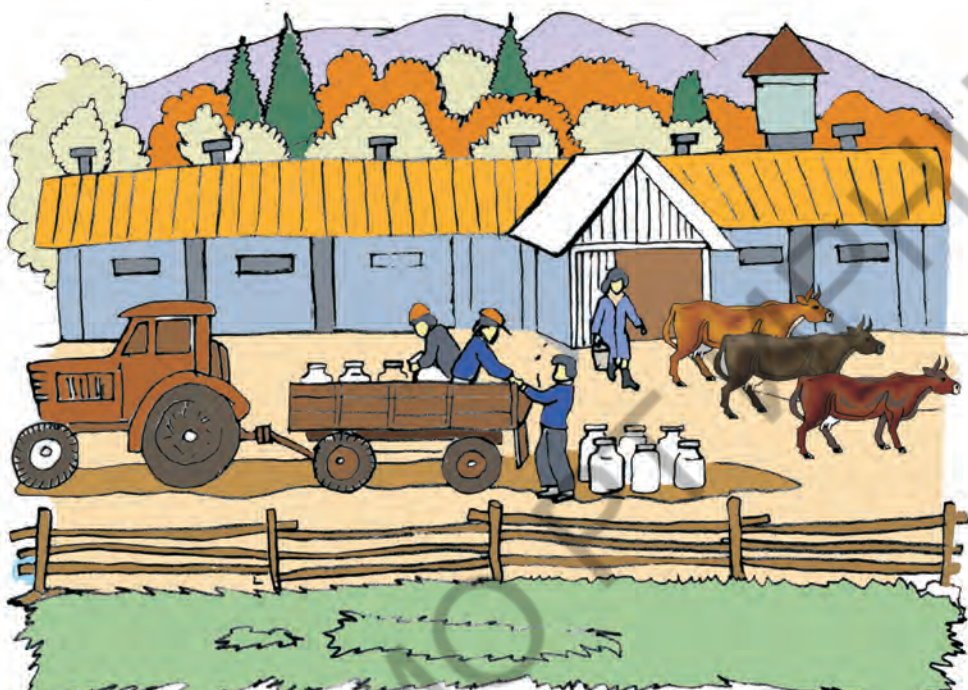
Сөс.

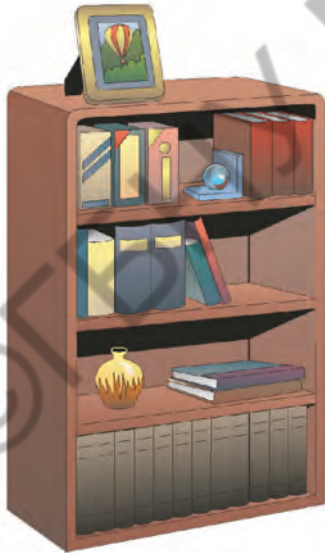

Сөс.

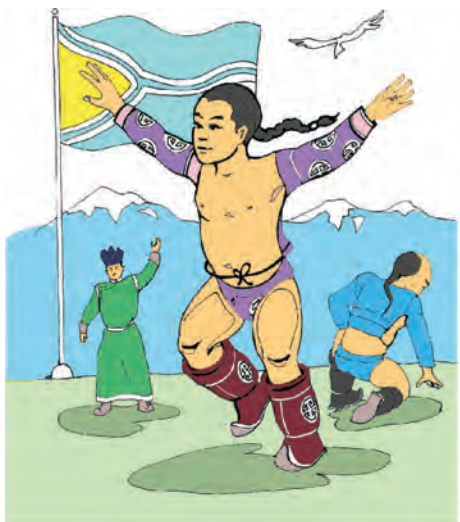

Слог.

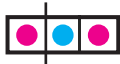

Чугаа үннери.

Ажык, ажык эвес үннер.

A a
A a

A | A | A   a | a | a
□ □ □   □ □ □

_____

_____

а-ла

лаа

ла

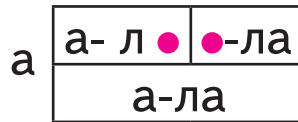
лаа

а-ла

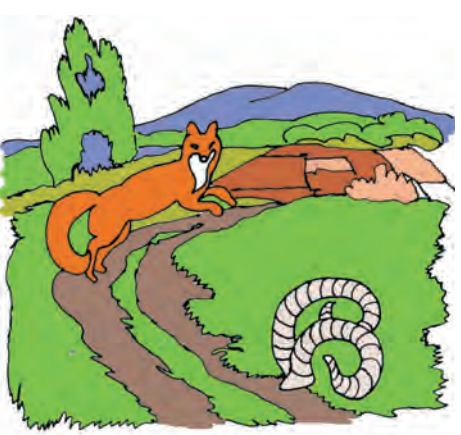

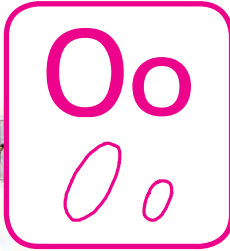
а - аа

ла - лаа

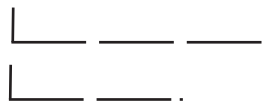

o — oo
 ол — ал
 ол — оол
 оол — аал
 аал — оол
 а-ла

ол   ал

Ол оол.

ла — лаа

ол — оол

ал — аал

— О-о-о!

А-ла .

Ол оол.

а	о						л													

М м
М м

ма
маа

мо
моо

ла
лаа

ма

ал
а-ла

Ол а-ла мал.

а | м

аа | м

о | м

оо | м

ам — ал

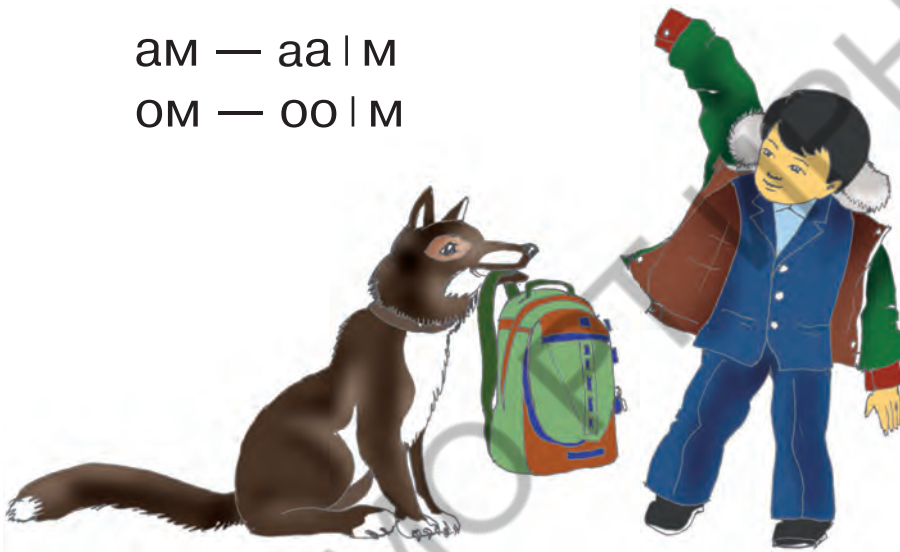
ал — ма

ма — маа

мо — моо

ам — аа | м

ом — оо | м

— Ма, ал!

Оол   .

Ам .

ма	а ●
маа	аа ●

Ма

а	о						л	м										

Cc
Cc

Маа сал.

са — саа

са-лаа

сал

саал

со — соо

со-ма

сол

соол

са — саа

со — соо

— А-маа, ал!

— Ал-ла, маа сал!

Ам саал, саал.

Ол а-лаа.

ас — аас

ол — оол

ос — оос

сам — саам

маас — моос

Ол ас.

Ол маас.

Ол сал.

ас аас

а
с
л

с	ол
л	ас
са	л

ас — ? _____

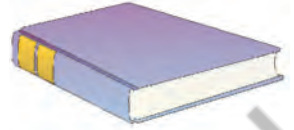
ас — ? _____

— А-маа, маа ас.

а	о						л	м											
															с				

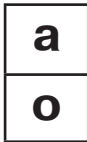
на — наа
но

на — наа
са — со

са-на
Са-наа

Со-нам
ном

Ол ном. Моон ном ал.
Оон маа сал. Ам сана.
— Санаа, ма ном.
— Сономаа, сан санаал.

А Л О М С Н

Са-наа
са-лаа
А-маа

ма-на
са-на
саан

НОМ
са-наал
сан

ан са а-ла саам

на ам а-ма аам

_____

_____

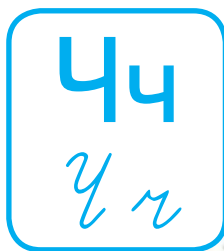
_____

Са-наа, А-маа, Со-на-маа.

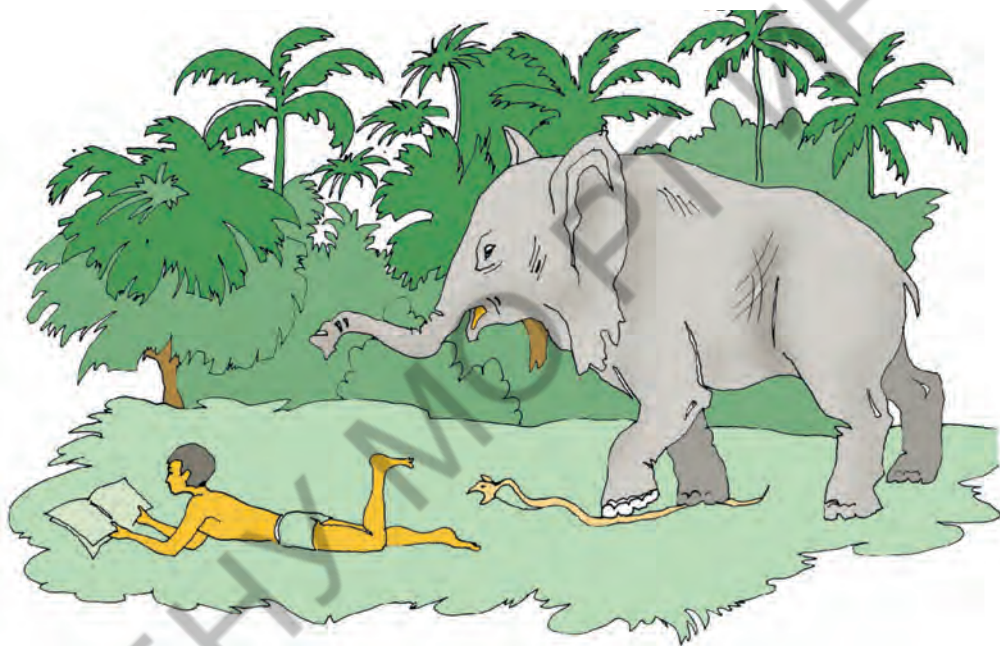
ча

ча — чаа

чо — чоо

чаан

а-ча

чан

чаан

ча — чам

а-чам

чон

чоон

ча — чаа

Ол чаан.

Чаан, ам чан.

Чалаа, чан.

ч●н
ч●●н
чаан

Ча-лаа	Ча-маа	са-нал	он-ча
Са-наа	чаа	а-ма	Ол-ча

а-чам   чал — чол   сал — сол

Чалаа номчаан. Санаа санаан.
Олча, ма ном. Чамаа манаан.

●-ча
а-ча●
а-чам

а	о					л	м	н											
																с		ч	

СЫЫН

Ы — ЫЫ

ЧЫ — ЧЫЫ   ЛЫ — ЛЫЫ

СЫ — СЫЫ   НЫ — НЫЫ

ЧЫЛ — ЧЫЫЛ

ЧЫ-ЧЫЫ

СЫНЫ

СЫН — СЫЫН

ЧА-НЫЫ

СЫЫ-ЛААН

Намчыл — малчын. Ол малын ончалаан.

Санчы — сыынчы. Сыыны онча.

у — уу
лу — луу
су — суу
чу — чуу

Со-лаа | н   но | м-чу   ма | л-чын
со-лу | н   но | м-ну   аал-чы

Со-лаан, со-лун-ну
номчу.

Со-лун-оол, ном-ну
ал! Ол со-лун ном.

а-ры

ра
ры
ру

ары

чаар

манаар

чуруур

чары

чуур

чарыыр

чоруур

чуру

чыыр

мурнаар

чырыыр

Чары — солун мал. Аран чарыны чуларлаан. Ол Лораны чалаан. Ам Лора чары мунар. Оон Урана мунар. Олар амыраар.

суур	час	чарар	ча-нар
ча-ны	со-лун	чыыр	чо-нар
чу-нар	чо-ру	чы-ры	

Час. Суур чаны. Ам чылыыр. Солун-оол чарар. Чалаа чыыр. Оон олар чанар.

саан-чы	мал
Ма-ра	саар

_____ . _____ .

Y - YY
ЧY - ЧYY

ЧYЛ
ЧYYЛ
ЧY-НY

Орус-оол ном алыр.
Ол солун чүүл номчуур.
Очур-оол чүнү алырыл?
Ол ыры ному алыр. Ону
номчуур. Оон ырлаар.

БИБЛИОТЕКА

Ү — үү   үс   чүл   сү — рүү
 чүс   чүүл   рү — рүү

сүүр   чо-руур   Чү-сү-маа
 суур   ча-нар   Сүүр-оол

Чүс. Чүл ол? Чүс — сан.
 Сүүр-оол ону санаар.

Чү-сү-маа, сүүр сын үн.
 Оон суур чору.

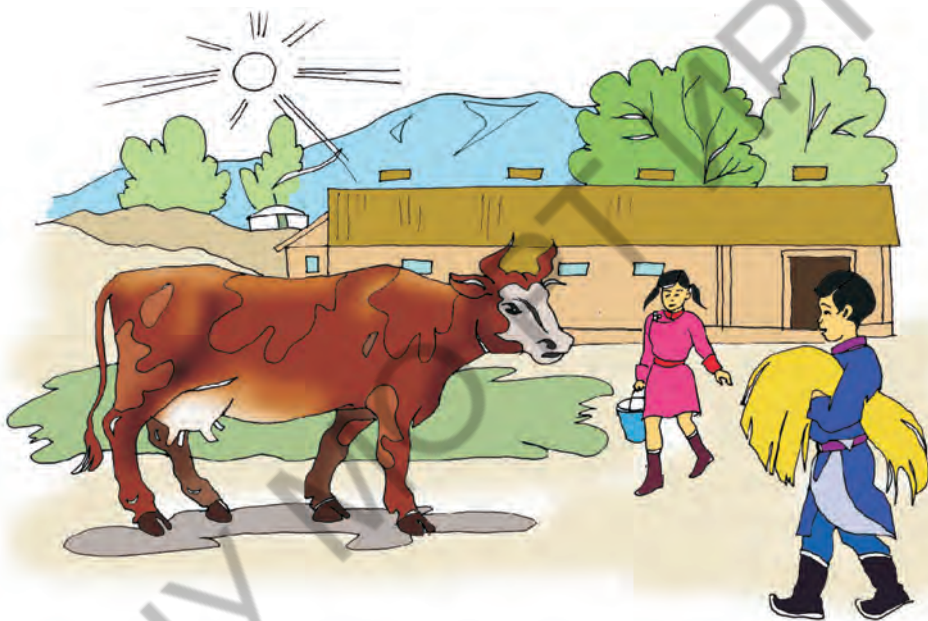
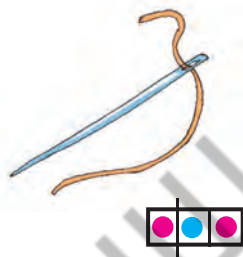

а	ы	о	у	ү	л	м	н	р											
																	с		ч

Ии
и и

и — ии
ми — мии
чи — чии
ли — лии

ис	чи-мис	сиир
ис-чи	си-лос	саар
и-мир	чиир	чаар

— Ма-на, мана, Амыр. Амыр манаар. Чинчи саар. Мал сула, силос чиир.

МИ	МЫ
ЧИИ	МЫЫ

Ира номчуур: лиир
                          и $\left\{ \begin{array}{l} \text{мир} \\ \text{рис} \end{array} \right.$

Мүн ● ● рис урар.

— Ира, и-рис ма. Мира, Мара маа олулар. Олар манаар. Оон ном номчуур.

а	ы	о	у	и	ү	л	м	н	р										
														с		ч			

Ээ
Ээ

э — ээ

ээ

эм — эм

лээ

эл — ээл

рээ

эр — ээр

ЭМ

эм

ээ

ээ-риил

эм-ни

ээ-лээр

ээр-лир

эм-чи

ээ-лээн

э-риир

Эмчи.

Эм-ма аа-раан. Орлан —
эмчи. Ол Эм-ма-ны эмнээр.
Эм-ма эм алыр.

ЭМ	Н●●Н
●М	НЭЭН
ЭМ-НЭЭН	

ээ-риил
э-лээр

ээн
ээ-лээр

са-лаа-лар
эм-нээр

Ном.

Ном элээн. Салаалар ону «эмнээр». Лора ам ону номчуур. Оол он арын номчаан. Оон номчаан арыннарын ол санаан. Сара эниин чуруур.

а	ы	о	у	э	и	ү	л	м	н	р										
																	с		ч	

e e

ле че
ме ре
се не

Че-че-на	чиир	чем	сен
Се-рен	чуур	чел	сес

Мила, Ирина, Серен чемненир.
Оон Чечена серээ чуур.

эм-чи-лер	мен	мээ	мени
эм-чи-лер-ни	сен	сээ	сени

Мал эмчилери.

Чечен челер ала малын мунар. Энии ээрер. Эмчилер малчын аал чоруур. Олар мал эмнээр. Малчын Сонам эмчилерни манаар.

●М	М●Н
●Л	С●Н

э, е

эм

чи
не
нээр

а	ы	о	у	э	и	ү	л	м	н	р									
				е											с		ч		

8

сес

селеме

серээ

сери

Э-рес
ээ-рем

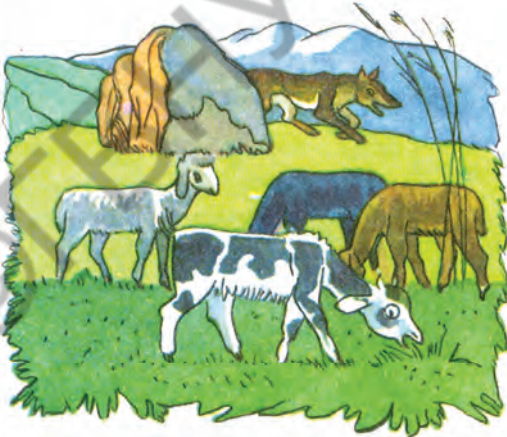
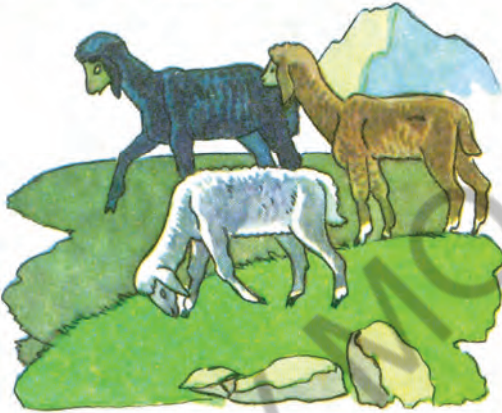
э-рээн
суур

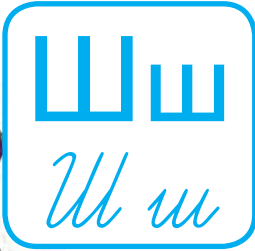
Че-че-на

Час. Суур чаны эрээн. Чечена, Эрес
салыр.

— Ону сал, Эрес!

Олар Олчаны манаар.

ша
шо
шу

шы
ше
ши

ша-ла
ши-ри
ши-рээ

ша-ры
шо-ру
шу-ру

ша-рым
шүүр
шоор

шар

Шура — шынчы оол. Шура шары мунар.

— Шу-у! Шарым шору чааш.

Оон мен чанар мен. Ачам инээн ончалаар.

шоо-ча

шүү-че

шаа шээ

шоо шүү

шуу ши

шаа-раш

шо-раан

шы-наа

шүү-че

ши-мээн

шоо-ча

шээр

ши-мээр

Шеми чаны шору серин.
Шынаа чер. Шээр мал семи-
риир. Шаалы мал сүрер. Ол
аалынче чанары ол.

ша $\left\{ \begin{array}{l} \text{ла} \\ \text{ры} \end{array} \right.$

шу $\left\{ \begin{array}{l} \\ \text{ру} \end{array} \right.$
шо $\left\{ \begin{array}{l} \\ \text{ру} \end{array} \right.$

а	ы	о	у	э	и	ү	л	м	н	р											
				е												ш	с			ч	

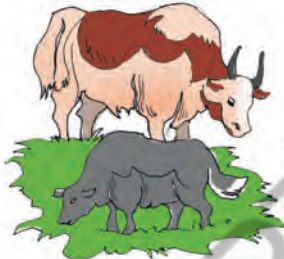
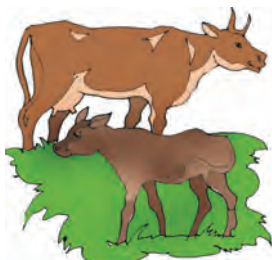
ө — өө
 өр — өөр
 ө-рү
 өө-рү
 ө-ре-ме

Өрээл шө-лээн. Өнөр өө-рүүр. Өнөр —
 өө-ре-ний-чел оол. Ол ам өө-ре-нир.
 Мен өөренир мен. Сен өөренир сен. Ол
 өөренир.

өө-ре-нир
 өө-рү

Өрү өөр мал чор. Чөрүү шары
 мөө-рээр. Мал силос чиир. Чылаан.
 Малым амыраан. Ам семириир. Чонум
 малы өс-сүн, өс-сүн!

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	р									
				е												ш	с		ч	

Аа а — аа

Лл

Ыы ы — ыы

Мм

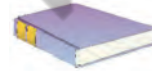
Оо о — оо

Сс

Уу у — уу

Нн

Ээ э — ээ (е)

Чч

Ии и — ии

Рр

Өө ө — өө

Шш

Үү ү — үү

Утказын тайылбырлаар сөстөр:

Салам — аар.

Дага — чылгы мал дуюунга чыпшыр
кадап каар демир.

Сома — дүрзү.

Сумун — арыкта агып чыдар суг.

Сам — танцы-сам.

Сол — сол-менди, амыр-менди.

Чол — салым-чол.

Сал — хеме орнунга ажыглаар
дизип каан чудуктар.

Сын — тайга.

Ылым-чылым — томаанныг.

Шынаа — улуг, калбак шык.

Час чалараан — час дүшкен.

Элээр — идик элээр.

Ээлээр — ээн бажың ээлээр.

Улун — өг ынаазы.

да — даа

ды — дыы

до — доо

ду — дуу

де — дээ

ди — диин

дө — дөө

дү — дүү

даш

дааш

дилги

даш — дааш

дис — диис

дүн — дүүн

Диис оолдары.

Даш ындында дааш үндү.
Далаш ынаар чордум. Ында
диис оолдары чыдыр. Олар
менден чем диледи.

Шилде сүдүм чедирдим.

●аш

●ыш

●ош

●үш

●иш

●өш

даш
демир
дидим

Даш-оол
Демир-оол
Дидим-оол

аал-дар
оол-дар
мал-дар

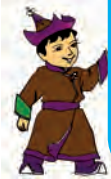
Наадым.

Наадымда солун. Мал мунар дээн оолдар амыраар. Оолдарны мурнааш, Дандар 1 черни ээлээн.

Чарыш соонда малчыннар өөнче аалчыларны чалаар. Оон олар даалылаар, чемненир.

даш | чонар-даш

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	р				д				
				е											ш	с			ч

Бб
Бб

ба – баа   бо – боо
бы – быы   бу – буу
бе – бээ   бө – бөө
би – бии   бү – бүү

ба – балар   бу – бус   бө – бөдүүн
бар – барба   буу – буура   би – бичии

Бичии Бады.

Чем белен. Оолдар ам чунар, оон чем-ненир. Бады— бичии оол. Ол бичии-даа бол, эрес, боду чунар, чемненир. Оон ол чуруур. Бүрбү сан бодаар. А Биче-оол?

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	р	б	д						
				е									ш	с	ч				

— Менде ном бар. Сенде бар бе?

— Бар. Ол ном солун бе ынчаш, Бүрбү?

— Солун-солун. Ам мен номчуур мен, оон сен.

— Адыр, Бүрбү, ам чуруур мен.

— Бичии Бады саннар билир бе, Балчыр?

— Ол 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-ну билир.

— Балчыр, сан бодаар бис бе?

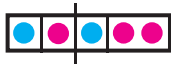
— Сен ам номчу, оон сан бодаар бис.

Бүрбү — номчуур.

Балчыр — ... .

Бады — ... .

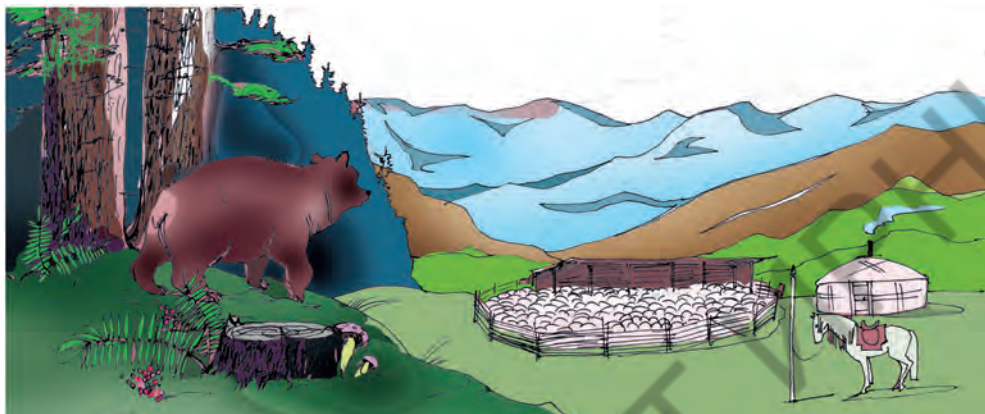
га – гаа   го – гоо   ге – гээ
 ги – гии   гө – гөө   гү – гүү

арга – өрге   агаар – дугаар
 сырга – серге   чагаа – чугаа

Делгер биле Долгар агаарлаар дээш чораан. Агаар-лаан уруглар дагаа-ларны сонuur-гаан. Бичии дагаа оолдары сарыг болган. Олар улуг дагааларны эдерер.

улуг	арыг	даг	чадыг
адыг	суг	баг	дилег

Адыг оглу.

Аал чанында улуг даг бар. Бичии уруглар оолдарга келгеш: «Даг ындында бичии адыг оглу бар-дыр» – дээн. Оолдар шээр малды санаан. Мал онча болган. Адыг оглу малга дегбээн. Оолдар ол дээш өөрээн.

Адыг – улуг, адыг оглу – бичии.

даг

•	•	•
---	---	---

чаг

•	•	•
---	---	---

дага

•	•	•	•
---	---	---	---

чагы

•	•	•	•
---	---	---	---

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	р	б	г	д						
				е											ш	с			ч	

Шагаа.

Шагаада ча, согун адарынга, манчы чииринге маргылдаалар болган. Ча адарынга Дүгер бирги черни ээлээн, Агармаа 2 дугаар черни алган. Манчы чииринге Сарыг-оол бир дугаар болган. Шагаа солун болган.

агым

?

суг

...

арыг

?

агаар

...

ногаан

?

арга

...

улуг

?

одаг

...

ва – вы во – ву

ве – ви вө – вү

а-ва | ши-ви | ши-вээ

а-вам | шы-выг | шы-выы

Өг-бүлө.

Чемненген соонда, Севил сава чугган.
Савыр шала ширбээн. Авам дааранган.
Ачам стол буду ээрген. Кырган-ачам
Авыр-оол-биле агаарлаан. Кырган-авам-
биле мен тоол номчу-дувус.

Са-выр, Се-вил, Авыр-оол, Се-вилбаа —
бичии уруглар.

Авам ады – ... Ачам ады – ... Угбам ады – ...

ва – ваа   вы – выы   во – воо

ве – вээ   ви – виИ   ву – вуу

бичии сава | үнүш сы-вы | өг дээвири
улуг оваа | орун шы-выы | мөге девири

Иви — чараш мал.

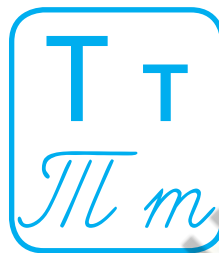
Одарда ивилер семирээн. Иви шулундаа, мөөгү-даа, чаа бүрү-даа чиир. Авам биле Вова ивилерни чемгерер.

Шулун — үнүш, ●ыс иви — мынды,
эр ивилер — эдер, чары

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	р	б	в	г	д				
				е											ш	с		ч	

та – ты – то – ту
те – ти – тө – тү

та-раа | тор-га | тө-рээн
тор-лаа | тор-гу | тү-мен

Тараа.

Тараа тарыыры берге. Тараа турда, тодуг.

Бо чылын тараа тергийн үнген. Тараадан далган алыр. Далгандан чемнер амданныг. Тыва далганны өреме, сүт-биле чиир.

Далгандан чемнер аттары билир силер бе, уруглар?

та – таа   ты – тыы   то – тоо   ту – туу
те – тээ   ти – тии   тө – төө   тү – түү

ат	от	үт	дыт
эт	өт	ыт	шет

ат — аат
ыт — ыыт
ут — уут

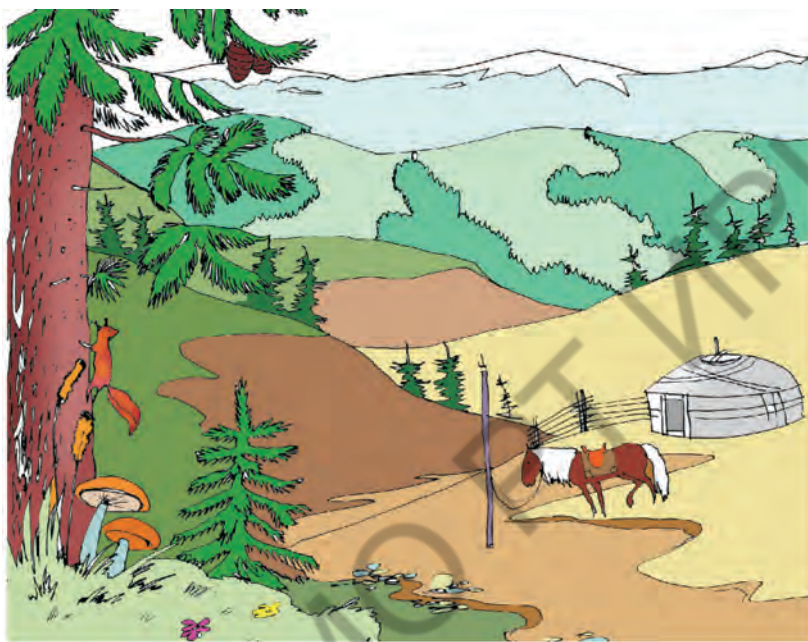
Аргада.

Аргада дйт чанынга таан олурган. Дамдын таан-ны билир. Ол таан, торга болгаш торлааны таныыр. Оларны оол тырт-тырар. Оон ол чуруун өөрүнге бээр.

Улаштыр ада: таан, торга...

ат – аттар | ыт – ыттар | арат – араттар
эт – эттер | от – оттар | саат – сааттар

Малчыннар өө салгын-сырын эрт-тирбес черде турар. Долгандыр дыттар, шеттер үнген.

Ол аалда оолдар чалгааравас, малын малдаар, эштери-биле о...наар.

Улаштыр ада: дыт, шет...

та
да

то
до

ты
ды

Т ? Д

ти
ди

ту
ду

тү
дү

тус — дус
тос — дос

далган — тараа
дарга — торга

Дарган.

Суурда шевер дарган бар. Ону улус Дадардарган дээр. Ынаар суур чону үргүлчү баар. Дарган чылгы мал да-ванын дага-лаар.

Төрээн дылын билбес улус, төрелдерин билбес болур.

Төрелдерин адаар:

Куштар

Дириг амытаннар

Үнүштер

•аан

•илги

•араа

•агаа

•иис

•ыт

•орга

•е

•олаана

•орлаа

•арбаган

•ерек

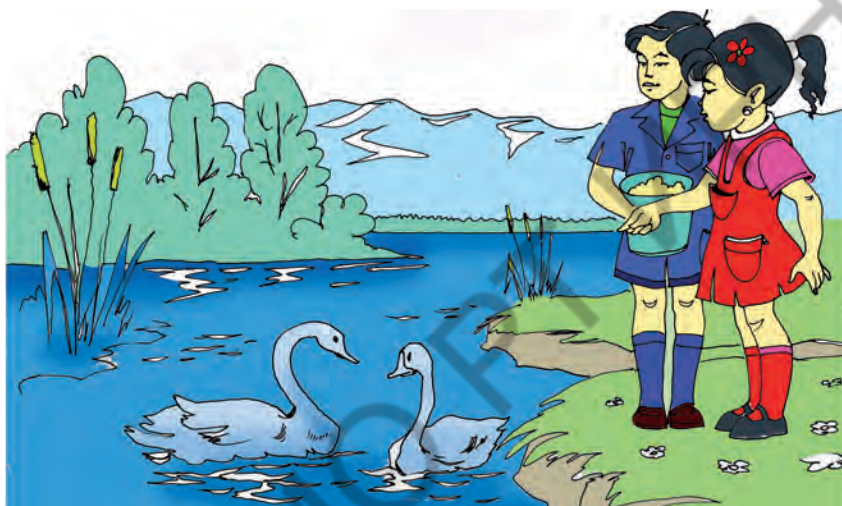

ка – кы – ко – ку

ке – ки – кө – кү

кас – кыс – көс – күс

куу – куулар – Куулар

Кас биле куу.

Кас биле куу – дыка чараш куштар.
Оларны ырактан Кертик-оол ылгаваан.
Ол кууну кас кылдыр бодаан.

Кара-кыс үргүлчү куштарны чемгерер
болгаш билир. Куу кастан улуг болурун
ол Кертик-оолга чугаалаан.

Куштар аттары: кас, куу...

ка – каа кы – кыы ко – коо ку – куу
 ке – кээ ки – кии кө – көө кү – күү

ак – ык – ок – ук – эк – ик – өк – үк

орук	шак	чырык	кадык
оорук	шанак	чарык	кадык

Тус-тус күрүнелер ыдык демдектерлиг болур: сүл-делиг, туктуг, гимнниг (ырылыг).

Тывавыста күрүне тугу сарыг, ак болгаш ак-көк дилиндектерлиг.

Улаштыр ада:

- 1) ак, кара, көк, ...
- 2) ном, балааш, ...
- 3) көк-кат, киш-кулаа, ...

Кадык — чем, кадык — кадыкшыл.

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	р	б	г	д					
				е									к	т	ш	с		ч	

Көстүк — ыт, **көстүк** — карак шили.

Көстүк — бичии эник. Ол карак шилдиг кырганче өөрүшкүлүг ээре берген. Кырган эне эниин черле кагбас, үргүлчү эдерт-тир, чемгерер.

Тывада кандыг-даа каттар бар. Киш-кулаа, ыт-кады — эм каттар.

Ак-тараа, кырлыг-кара — тараа үнүш-тер. Ак-тараадан далган алыр. Кырлыг-карадан амданныг кадык кылыр.

Карартыр парлаан сөс-биле домактан чогаадыңар, уруглар.

па – пы – по – пу
пе – пи – пө – пү
пак | паш | пөш | пөс

Пар.

Пар – араатан амытан. Бодун көөргө, шокар, дыка улуг диис-даа ышкаш. Ол күштүг болгаш шыырак. Чемиш көргөш, ырактан-на шураптар. Сегирип алганын черле салбас. Парга күш чедер амытаннар эвээш.

Пагалар.

Пагалар солун. Олар чылыырга, амырап, шимээргээр. Сактырга, олар «ква-ква», «пак-пак» дээн ышкаш болур. Сооп эгелээрге, олар катап-ла удуп чыдыптар.

Пагалар тулаа черлерге турар болгаш ымыраа-сээк тудуп чиир.

●ар ●өш ●өс ●а-га

Чурулга бөлгүмү.

Чурулга бөлгүмү болур. Башкывыс манап олур бис. Ол бисти эки чуруп өөредир. Пар-оол дыка чуруур. Ол пашты-даа, пөштү-даа, итпикти-даа чуруптар. Мен какпа, десли чуруур мен. А бичии Чечек чечек чуруур.

Чечек — уруг, **чечек** – үнүш.

Тыва эдилелдер аттарын адаңар, уруглар? Тыва аптара көргөн силер бе? Аңаа чүнү шыгжаарыл?

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	р	б	в	г	д						
				е								п	к	т	ш	с			ч		

па
ба

пы
бы

по
бо

П ? Б

пу
бу

пе
бе

пө
бө

паш — баш | пат — бат
пак — бак | пар — бар

Пар-оол биле Бады.

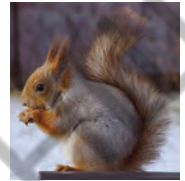
Пар-оол биле Бады сугга эштип турган. Олар пат турупкан. Оон пөс чаткаш, шыкка дөгеленип чытканнар. Ырак эвесте пөштен тоорук «пет» кээп душкен. Пар-оол сырбаш дээн. Бады каттырыпкан.

«Ээремче шымнып кирбес» деп, адалары чагаан. Оолдар ону утпаан, дораан чанып келген.

аң	мең	чаң	чең
соңга	коңга	чуңма	таңма

сээң — мээң — ооң
 аңаа — маңаа
 үңгүр — аңгыр

дииң

Аңчылар.

Даң адып орда,
 ачам биле Аңгыр-оол
 акым аңнаар дээш
 чорупкан. Араатан
 аңнар малывыс ту-
 дуп чиптер апарган.
 Оларны аал коданын-
 дан ырадыры чугула.

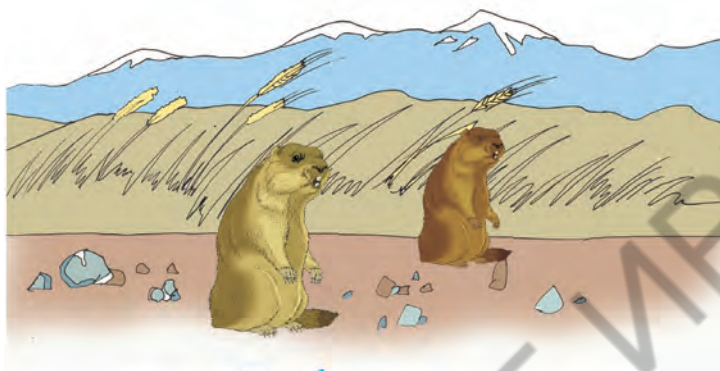
Ачам суг улуг аңга таварышпаан.
 Дииң-не эндерик болган. Олар аңчы-
 лардан кортпаан.

Аң, аңчы деп сөстөр-биле до-
 мактардан чогаадыңар, уруглар.

каң — Каң-оол
каң — демир

аңгыр — Аңгыр-оол
аңгыр — куш

Тарбаганнар.

Мөген-Бүренде тарбаганнар эңдерик. Ол черниң чону тарбаган-наарынга ынак. Тарбаганны тудары берге. Дыштанылгамда дуңмам Шеңне, акым Аңгыр-оол-биле кады тарбаганнап чордум.

Өргелер, тарбаганнар деп сөстөр-биле домактардан чогаадынар, уруглар.

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	ң	р	б	в	г	д				
				е									п	к	т	ш	с		ч	

Xx
X x

ха – хы – хо – ху

хе – хи – хө – хү

хар | хол | хам

хор | хөл | хөм

хир | хыл | хүл

ховаган

Хаван оолдары.

Бисте хаван оолдары бар. Олар чаптанчыг. Улуу хөмүр дег кара, бичии хаван оглу хар дег ак. Оларның хөглүү кончуг. Хаван оолдары Хүргүл-оол акым-ны эдерер. Акым оларга үргүлчү чем каап бээр.

Чемненген соонда, олар хөөлбекке барып аңдаштаныр.

Хөмүр дег кара — дыка кара.

Хар дег ак — дендии ак.

ха – хаа   хы – хыы   хо – хоо   ху – хуу
 хе – хээ   хи – хии   хө – хөө   хү – хүү

хөмүр	хүлбүс	хомус	хымыс
хөөлбек	хүүрек	хоолга	хымыш

Хава ыт.

Хаваны улус «бурган ыды» дээр. Ону баглап болбас. Хава өггө орун адаанга чыдар. Ол кончуг угаанныг. Коданчы, ээрги. Акым хой кадарарда, ону эдерттиптер.

Хава ыт бичии-даа бол, кандыгыл?

Кымда ыт барыл? Ыдыңарның чаңы кандыгыл?

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	б	в	г	д							
				е									п	к	т	ш	с	х	ч				

за – зы – зо – зу

зе – зи – зө – зү

бызаа | эзер | чизе

дозу | эзир | мерзе

Сеткилдин бичези херек.

Эртемниң улуу херек.

Класс септелгези.

Чаа өөредилге чылынга белеткел чазын эгелээр. Кым чүнү канчаарын эртеле дугурушкан.

Дозур-оол дозу садар. Эзир-оол авазы-биле класс шалазын дозулаар.

Базыр ачазы-биле манза эkkээр. Олар хаалга септеп чазаар.

Мен саазын хырбазы садар болдум. Ынчаар клазывыс септелгезин хувааштывыс.

«З» кирген үш сөстен тывыңар, уруглар. Ол сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

за
са

зо
со

зы
сы

С ? З

зи
си

зу
су

зү
сү

сес — сези   кас — казы   кыс — кызы
кырган-ачазы | ачазы | акызы | угбазы
кырган-авазы | авазы | чаавазы | честези

Дус-Даг.

Тывада солун, чараш черлер хөй. Оларга Өвүрде Дус-Даг база кирер.

Дус-Дагның дузун алыр дээш, Тываның аңгы-аңгы черлеринден чон келир. Дузун шаанда шанактарга, тергелерге чүдүрүптөр турган. Амгы үеде ону улуг-улуг машиналар сөөртүп турар.

Дус-Дагның дузун чүгле малга чылгадыр эвес, аъш-чемге база ажыглаар. Ооң-биле балыг-бышкын база эмнээр.

Тывада кандыг чараш черлер билир силер?

Дус-Дагның дузун канчаар ажыглап болурул?

жа – жы – жо – жу
же – жи – жө – жү

мерге-жил
садыг-жы

ужудук-чу
тудуг-жу

суг-жу
тараа-жы

Салгал.

Алдарлыг тудугжу Шожун-оол кыраан.
Оглу Хаажык ооң мергежилин салгаар.
Хаажыктың дуңмазы база тудугжу болур.
Тудугжу алышкылар эки ажылдаар.

Оларның туткан бажыңыга башкылар
чурттаар.

Салгаар – уламчылаар, мергежил – ажыл.

Улгадып келгеш, кандыг ажыл-
мергежил шилип алыр силер, уруг-
лар? Кым тудугжу болурул?

жа – жаа жы – жыы жо – жоо жу – жуу
 же – жээ жи – жии жө – жөө жү – жүү

кажаа | үжүк | кажык | кижии
 көжээ | бижик | кежик | дөжек

Чугаалап өөрөн.

Дүрген чугаалава. Сөстөрни кончуг тода адап чугаала. Чугаалажып турар эжиң аажок дыңзыг-даа чугаалап турза, эжиңни ажыр алгырып чугаалава.

Оожум чугаалап эгелезиңзе, эжиң база-ла оожум чугаалажып эгелээр.

Чажындан эгелээш, кижизиг болуру чугула.

А.А. Алдын-оолдуу-биле.

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	ң	р	б	в	г	д	ж	з				
				е									п	к	т	ш	с	х	ч			

ай	ий	дой	хой
ой	өй	бай	хөй

сайлык

Борбак ай. Чирик ий. Хөй хой. Бичии дой (байырлал).

Байыр дуңмам өскен.
Хевин безин боду кедер.
Ол хөйлеңин-не кедеринге
бичии бергедежир. Идик-
териниң аай-дедирин арай
ылгап билбес. Дуңмамга
мээң дузам ам-даа херек.

Ш. Даржайныы-биле.

Хеп аймаа: хөйлең,...

Идик аймаа: майыктааш, ...

Спортчу идик-хеп: трико, ...

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				
				е										п	к	т	ш	с	х	ч			

сай	шай	шой	чай	май
дарый	Дарый	дой	Шуй	куй

Сүттүг шай. Аар шой. Изиг чай.

Сайлык

Сайлык — боду бичии-даа болза, өткүт үннүг, кончуг чараш куш. Тайгалап чорааш, ачам бичии кушкаштың үнүн таалап дыңнаан. «Уруум, сайлык куш ышкаш, өткүт үннүг болзун» – дээш, ачам куштуң ады-биле дуңмамның адын адаан.

сайлык — Сайлыкмаа – Сайлык-оол

Сайлык кандыг кушкажыл, ону кым көргенил?

Өөренип эрткенивис ажык эвес үннер болгаш үжүктөр: **м, с, ч, л, н, р, ш, б, г, в, т, к, п, ң, х, з, ж, й.**

б — п бар — пар   бала — пага
бак — пак   барба — пакта

д — т дараа — тараа   дөс — тос
дарга — торга   дош — төш

г — к балыг — балык   чаг — чаак
чидиг — чирик   хөг — көк

з — с кас — казы   час — чазы
кыс — кызы   сес — сези

Үлегер домак.

Үжүк билбес кижиге — үнү чоктан дора.

Ажык эвес үннерниң үжүктерин тывыңар.

●ом

●ол

●ерээ

●ак

●агаа
да●аа

●авак
та●ак

э●ир
эзи●

●ажың
ба●ың

а●а●

●о●

ө●●ү

●ы●аа

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				
				е										п	к	т	ш	с	х		ч		

Ногаан оът-сиген.

Аар чүък.

Хөй каът бажың.

Шистээн эът.

Шилги аът.

Каътта инек.

Суггур чаъс.

Амданныг аъш-чем.

Суггур чаъс эрткен. Ногаан оът-сиген улам өң кирген. Чолаачы аар чүүктү дүжүрген. Ол малчынның инектеринге чылгаар дус, кужур эккелген.

Малчын чолаачыны ийи каът бажыңынче чалааш, сүттүг шайы, эъттиг мүнү-биле чемгерип каан.

Словарь сөстөр: эккелген, чылгаар, дус, кужур.

Шын номчу! Шын бижи! Шын ада!

Ат – аът, эт – эът, от – оът, кат – каът.

Долгандыр бүгү чүве аттыг. Тыва чо-
нувус: «Атты адап өөренир, аътты мунуп
өөренир» дээр.

«Эки аътка ээ хөй, эки кижээ эш хөй»
деп үлегер домакта эки аътты кым-даа
мунуксаар, эки кижиниң эштери хөй
болур дээни ол.

Улуг улустуң «Бичии уруглар от-биле
ойнавас, айыылдыг» дээри шын. Одаг
кыпсыры, ону өжүрери база чурумнуг
болур.

Чайын оът-сиген эки үнер, мал-маган
семириир.

«Эттиң чаазы, эштиң эргизи эки»,
«Кижидилээр эттиг, чиир эъттиг болур»
деп үлегер домактар ханы уткалыг.

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з					ь
				е										п	к	т	ш	с	х		ч			

ие

•	•	•
и	й	э

үе

•	•	•
ү	й	э

ие — иешкилер | үе — үе-шаг

Иешкилер.

Иешкилер иелээ агаарлап олурган. Елена Сергеевна уруу Ленага солун тоол номчуп берген. Бичии Лена дагааларны чемгерген. Авашкылар бичии дагаа оолдарын чаптаан.

Лена, Елена Сергеевна — иешкилер (авашкылар).

улуг чаъс | суггур чаъс | улгаткан суг
 үер

●	●	●	●
ү	й	э	р

Үер.

Чайын хөй чаъс чаарга, үер бооп болур. Үер — айыылдыг. Үер үезинде суг улгадып, хем эриктеринден үнүп кээр. Айыыл-халап болбазы-биле эриктерни быжыглаар.

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				ь
				е										п	к	т	ш	с	х		ч		

ёзу

●	●	●	●
й	о	з	у

ёзу-чурум
ёзу-чаңчыл

ёл-ка | ё-зу-луг
Ён-дан | Ён-зак

Чаа чыл байырлалы.

Школага ёлка болган. Уруглар аңаа ырлаан, шүлүктээн. Соок-Ирей уругларга белектерин берген. Ёндан ойнаар машина алган, а Ёнзак конструктор-биле шаңнаткан. Бичии Еленага Соок-Ирей ойнаар-кыс берген.

Чаа чыл дугайында билир шүлүктериңерни чугаалаңар.

Аныяк чаш шививистиң артын, иштин долгандывыс. Аалдап келген ёлка биске айдың чаа чыл белээн берди.

Шүлүкке аттан бериңер.

ОЮН

●	●	●	●
о	й	у	н

МОЮН

●	●	●	●	●
м	о	й	у	н

Юю

Юю

дуюг

Оюн.

Юра тывалап алгырган:

— Аъдым чараш, бодум эрес. Оюун оя саяктадыйн. Шу-у!

Юра эжи-биле ойнап тургаш, тывалап өөренип алганы ол-дур ийин.

Эжи Хоюгбан тура дүшпейн, халдып олур. Олар кезээде кады ойнаар. Кажандаа чогушпас өңнүктер.

Найырал деп чүве ол-ла болгай.

Силер эштериңер-биле найыралдыг силер бе? Кандыг оюннар ойнап тур силер?

Хоюм.

Кадарарда хоюм чараш,
Харап көөрде, тейим бедик...

Улустуң ырызы.

Чаймаа биле Аяна угбашкылар аяс хүн хой кадарган. Бедик дагның мээс талазында хою чаптып оъттай берген. Уруглар хоюн

оожумнадыр дайгырып кааш, сайзанактап ойнап турган. Хоюм оъттаар кожагарда хоютку бар. Кокай аңаа черле келбес. Хойларым ам кажаага дыштаныр.

Кокай – бөрү.

Сөзүглелден **я, ю, ъ** кирген сөстөрни тыпкаш, ушта бижичер.

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з					ь
я		ё	ю	е										п		к	т	ш	с	х		ч		

ы-яш | а-яс
а-ян | ха-я

у-я

а-як

Яя

Яя

Уя — ужар куштуң бажыңы-дыр. Уя черле үревеңер! Уя — улуг чаъстан, шуургандан ону камгалап турар. Уя — куштуң чаглаа-дыр.

Кушкаш оолдары-биле чугаалажып олурган:

— Оглум Сарыг-Аастың аяңныын, шо-ваазын. Аян биле Саая уя кылып берген. Оларга четтирдивис деп чугаалаңар.

Үлегер домак

Куш уялыг, кижичурт-туг.

ян-зы | а-ян
 Саа-я | са-я
 та-яр | ча-яр
 со-яр | да-я

Аяна, Аяс,
 Саяна, Яңмаа,
 Саяаты, Саян.

Буян биле Аля бодалга бодаан: «Стол кырынга алды аяк турган. Стакан аяктардан ийи хөй. Каш стакан турганыл?»

Аля мурнай бодаан. Харызы кажыл, уруглар?

да-ян-гыыш |
 а-ны-як

Ян-да-раа
 Ча-мы-яң

та | ра | ла
 тя | ря | ля

а	ы	о	у	э	и	е	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				ь
я		ё	ю	е										п		к	т	ш	с	х		ч	

Кым мурнай тыварыл?

Баштак тывызыктар

Мыйыстыг — аң эвес,
салдыг — ашак эвес,
сыргалыг — кадай эвес,
кудуруктуг — аът эвес,
адыр дуюглуг — инек эвес.

Чүү деп машина боор?

Мойнунда баш чок, чидиг каң диштер-
лиг. Аксын чаза ажыдыпкаш, даш, дову-
ракты казырадыр узуп алыр.

ъ	е	ё	я	ю
---	---	---	---	---

Бо үжүктөр кирген сөстөрдөн адаңар.

б
б

конь-ки | рубль | хок-кей
ки-сель | пе-че-нье | тре-нер

●	●	●	●	●
л	а	г	е	р

Арыг тыва эвес сөстөр
аразынга кыстына бээр, коньки
адаптарга, чымчаш кынныр,
ады безин «чымчак демдек».

Николай Куулар.

Хоккей.

Хоккей ойнаарга, кадык-шыырак
болур. Хоккей — бистиң ынак оюнуvus.
Шуптувуста коньки бар. Андрюша — бис-
те тренер. Коля хаалга
кадарар. Аяс биле
Артыш — халдакчылар.
Бистер маргылдаага
тиилеп алдывыс.

Анд-рей — Анд-рю-ша

Каток.

Оолдар каток кылыр деп бодап алган. Тоннарын уштуп октапкаш, ажилдап кирипкен. А Буян ыяш артында чаштыннып тур. Ооң холунда коньки бар.

— Дүрген дош доңар болза!
Ол мурнай чуңгулаар бодаан.

Буян шын бодап турар бе?

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				ь
я		ё	ю	е										п	к	т	ш	с	х		ч		ь

Календарь.

Мен календарь садып алдым. Декабрь, январь, февраль — кышкы айлар. Часкы айлар: март, апрель, май. Июнь, июль айларда лагерьге дыштаныр. Кайы айда өөренип эгелээрил?

Сентябрьның бири — Билиглер хүнүн байырлааш, өөренип эгелээр.

Хүннүң эвээжеп орар, хүнү келирге, төне бээр. Чүл ол?

те-ле-фон

фа фу

фо фи

фе

фер-ма | фар-тук | фа-ми-ли-я

фор-ма | фи-зи-ка | Фе-дя

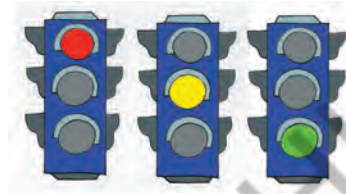

Федяның авазы фабрикада форма, фартук даарап турар. Ачазы фермада ажылдап турар. Оларның фамилиязы — Фёдоров.

Ооң авазы тыва, ачазы орус. Олар — найыралдыг өг-бүле.

Силер кандыг бөлгүмде барып турар силер? Кандыг номнар номчуп тур силер, уруглар?

светофор

Кудумчуну кежери.

Маңнажып орган машиналар доктаай берди.

— Чүү болду? — деп айтырдым.

— Дуу ногаан фонарьже көр! Светофор! — дидир.

Турган улус машиналар мурну-биле эрте берди. Хенертен сарыг от, ооң соонда кызыл от хып келди. Машиналардаа шуужупту.

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				ь
я		ё	ю	е										п	ф	к	т	ш	с	х		ч	ь

Светофор-даа, «зебра»-даа чок кудумчулап канчап кежерил? Кудумчунуң ортузунга чедир солагай талаңче көр, ооң соонда оң талаңче көрүп кеже бер.

Кудумчуну хөй улус-биле кады кежери айыыл чок. Чадаг кижии кылаштаар тротуарга оң талаңны барымдаалап кылашта. Кудумчуга оожум кылашта, чүгүрүп, тенектенип болбас.

Тывызыктар.

Бирээзи кудар,
өскези ижер,
үшкүзү үнер.

Чайын үнер,
күзүн дүжер.

ца - це - цу - цо - цы - ци

тан-цы | кон-церт
цирк | цир-куль

МО-ТО-ЦИКЛ

Цирк.

Пар төгерикти өдө халыыр. Адыг мо-то-цикл-де халдып тур. Музыка ойнаан. Ытчыгаштар тан-цы-лаан. Цирк-ти дыка көрүксээр мен.

Сөстөрни чуруктарга дүүштүрүңер:
сааскан, каарган, кара-куш, өдүрек, торга.

ц	ца	цы	цо	цу	це	ци
с	са	сы	со	су	се	си

цап	цып	цок	цех	цирк
сап	сып	сок	сек	сиир

Садывыска чыглып келгеш,
самнап-ойнап, тан-цы-лаар бис.
Дөгеревис бөлүк тургаш,
Дөгээ-Баарын ырлажыр бис.

Л. Чадамба.

Хөй-ле үжүк өөрөндивис. Көрүп көрөм:
ц деп үжүкте келдивис. Эгезинде-даа,
сөөлүндө-даа **ц** кирген сөстөр хөй.

Чуруктарның аттарын адааш, кыды-
раашка бижир.

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з				ь
я		ё	ю	е										п	ф	к	т	ш	с	х	ц	ч	ь

ще - щё - щи

щи		плащ
щёт-ка		борщ

Айлаңның ачазы
дыка чем кылыр. Ооң
кылган борщ, щизи
амданныг.

Ногаа аймаа-биле
салат кылган.

«Үжүглелди» дола берген
үжен алды үжүк номчуп,
үжүк-бижик өөренир дээш,
үе-шакты уттуптар мен.

Н. Куулар.

Чурукта ногааларның аттарын кыды-
раашка бжиңер:

Тывызыктарны тывыңар.

ь, ф, ц, щ кирген сөстөрни адаңар.

Улгадып өскеш,
бажым дыдырарып,
агарып келди.
Кым щиге ынагыл —
оон мени дилезин.

Узун чажым даштын,
улуг бодум черде.

Эжиин, соңгазы-даа чок —
бажың долу кижин.

Каът-тан-гы-зын
карт-таар-га,
карак чажы төгүлдүрер.

Бүдүжү-ле борбак, шөйбек,
бүдүү-бүдүү карактарлыг.

а	ы	о	у	э	и	ө	ү	л	м	н	ң	р	й	б	в	г	д	ж	з					ь
я		ё	ю	е										п	ф	к	т	ш	с	х	ц	ч	щ	ь

1. Тывызыктарда тыва эвес сөстөргө бжиир кандыг үжүктөр барыл? **2.** Кандыг ногаалар билир силер, адааш, кыдырааштарыңарга сактып бжиңер. **3.** Ногааларда витаминнер хөй. Морковьту хөй чиир болзуңарза, дыка узап өзер силер. Узун кижичараш! Ногаалардан салат кылып өөренип алыңар.

Аянныг чемнен.

Чемненип олура, стол кырынга шенектериң салба. Столга дорт олур. Шевергин чемнен. Чемненген чериңге тогланчы, чаштанчы арттырба. Оожум чемнен: чемни хоюдур дайнап чи, аксың аазатпа, чапылатпа, шөлүрөтпе. Серээни болгаш бижекти шын ажыглап өөрөн. Бижек-биле илип чиве.

Щёткаларны ажыглаңар! Арыг-шевер,
чараш боор силер!

Щёткалар.

Щёткалар, щёткалар
Чогум эки эдилелдер —
Хевим аштаар щёткам бо:

Идик аштаар щёткам бо:

Джим аштаар щёткам бо:

Дөгерези чугула-дыр.

Джиңерни щёткалап чуңар.

Парламал үжүктөр.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё
Жж	Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм
Нн	ң	Оо	Өө	Пп	Рр	Сс
Тт	Уу	Үү	Фф	Хх	Цц	Чч
Шш	Щщ	ъ	Ыы	ь	Ээ	Юю
Яя						

Бижимел үжүктөр.

Аа Ёё Вв Гг Дд Ее Ёё Жж
Зз Ии Йй Кк Лл Мм Нн ң Оо Өө
Пп Рр Сс Тт Уу Үү Фф Хх
Цц Чч Шш Щщ ъ Ыы ь Ээ Юю Яя

Үжүглел соонда номчулга болгаш бижилге.

Март.

Хүннүң дурту чоорту узап,
хүннүң караа чылыг апаар.
Аккыр ширтек чоорту сойлуп,
алаак, мээстер карандылаар.

Кезек-кезек айыраңнап,
хек-даваннар частып келир.
Серилерден борбак дамды
черже дүжүп хөөлбектелир.

Өткүт дыңзыг куштар үнү
өөрүшкүлүг дыңналгылаар.
Чаап, хадааш, чылай-даа бээр.
Частың башкы айы март ол.

А. Шоюң.

Словарь сөстөр: аккыр ширтек, айы-
раңнап.

Шүлүктү аянынг номчуп өөре-
ниңер. Доктаадып алыңар.

ДОМАК.

Чугааны кичээнгейлиг номчуңар. Домак бүрү-зүнүң сөөлүңгө үн доктаашкынын кылыңар.

Час дүшкен. Хар эрээн. Ыжык черлерде көк үнүп келген. Удавас тарылга эгелээр.

Бо чугаада каш домак бар-дыр? Домактарның бирги сөстөриниң эгезинде кандыг үжүктөр би-жээн-дир? Домактарның төнгөн черлеринде кандыг демдектер салган-дыр? Чугааны кыды-рааштарыңарга чазыг чок дүжүрүп бижичер.

Домак эгезин **улу**г **үжүк-биле** бижиир.
Домак сөөлүңгө **улу**г **сек** салыр.

Байлак Тыва.

I.

Тываның үнүжүн, оът-сигенин, аң-меңин кижиги магадап ханмас. Тайгаларда кандыг аңнар чок дээр! Ында адыг, мыйгак, буур, элик, тооргу, кодан, киш, диин, ас, күзен бо-ла таваржып турар.

Чадаң сыптарда инек-караалар, кызыл-каттар дозургай кара, кызыл чайт. Черде

чаттылдыр үнген киш-кулаа, көк-кат мырыңай бут базар чер чок. А пөштер бажында тоорукту чеже дээр! Ана мизиргей көк чүве. Мындыг кончуг байлак оран-дыр.

1. Тываның тайгаларында кандыг-кандыг аңнар таваржып турар-дыр?
2. Кандыг-кандыг каттар үнүп турарыл?
3. Пөштер бажында тоорук кандыг-дыр?

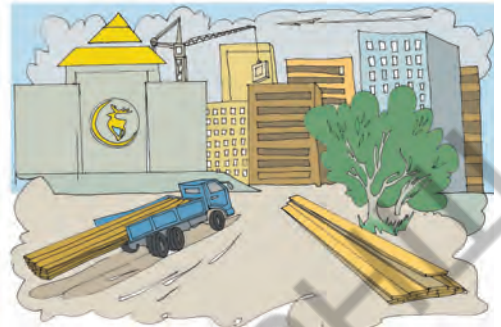
II.

Тываның хоорай, суурларында тудуглар бедип үнгүлээн. Хову-шөлде чаагай тараа үнген. Мал-маган одарларда чаптылган. Тыва хүнден хүнче хөгжүп орар. Кижиаңа канчап өөрүвес боор!

Бистер, чаштар, өзүп келгеш, эртембилигни чедип алгаш, Тывавыстың сайзыраарыңга боттарывыстың үлүг-хуувусту кириштирер бис.

Күш-ажыл аас-кежиктиг чуртталганы тургузар болгай.

1. Тыва канчаар хөгжүп орарыл?
2. Бистер өзүп келгеш, чүнү кылыр бис?

Чараштыр бижи: *и, й, ш, И, Ш, п, т, р, г, ү, үгү, итпик, ирт, терге. Уруг итпик көргөн.*

Үлегер домакты дүжүрүп бижиңер:

Ада көрбээнин оглу көөр,
ие көрбээнин кызы көөр.

Алышкы бис, угбашкы бис.

Ыглап-сыктап ажынмас,
ырап, тенип маңнаvas,
ырлап, хөглөп ойнап чоруур
ынак авам төлү мен.

Машина-даа эскербес,
барбас, кирбес чери чок —
опчоктар дег эвес,
ойнап билир кижиге мен.

Мегелевес, кортук эвес,
мендилежип, чугаалажыр,
улуларны дыңнап чоруур
уруг чаштар бирээзи мен.

Даштыгаа-даа, бажыңга-даа
таныштарым эңмежок хөй:
алгыш-кырыш билбес
алышкы бис, угбашкы бис.

С. Сарыг-оол.

Төлү мен — оглу мен азы кызы мен
Уруг чаштар — бичии уруглар

Шүлүктү доктаадып алыңар.

Домактарны номчуңар. Мында каш домак
бар-дыр? Дүжүрүп бижичер. Домактар сөөлүңге
улу сектен салыңар.

Тарылга эгелээн Арат кижичи хөй тараа
тараан Тракторлар диңмиреп тур Чарган
чер карарып көстүп чыдыр

Час.

Час дүшкен. Чылыг чурттардан карабаарзыктар, тааннар ээп келген. Оларның чамдыктары эрги уяларын ээлепкен. А бир өскелери кургаг чээрген-биле чаа уялар тудуп эгелээн.

Уя кылыры дыка-ла чымыштыг. Ындыг чаптанчыг куштарга уя-бажыңчыгаштарны кылып берип-даа болур силер. Аңаа олар амырап чурттаар, чуургаларын салыр.

Куштар биске ажыктыг. Олар үнүш дайзынна-ры — курттарны, шергилерни чок кылып турар.

Л. Чадамба.

1. Чылыг чурттардан кандыг куштар ээп кел-генил?

2. Куштарның ажыын чугаалаңар.

Чараштыр бижигил: л, Л, м, М, я, Я, А, Айлаң, Яша, Маны.

Онза кижигил.

Ачам черле ажылгыр алызындан шалыпкын кандыг, чүнү кылбас дээр, каш янзы эртемниг.

Чолаачы-даа, кадарчы-даа, чазаныкчы шевергин-даа, ажылынга кызымаккай ачам суурда онза кижигил.

Ай-Херел Салчак,
3-кү классчы.

Суг бажын дагыыр.

Суг бажын дагыыр ужурлуг. Ол чоок-кавының арга ыяжы өссүн, суг соглуп катпазын дээн уткалыг дагыыр. Суг ээзинден өршээл дилээри ол.

Суг бажын дагып каан. Ооң чоогундан ыяш кеспес. Өглер хонмас. Сугже бок октавас. Сугдан балыктавас. Суг бажының чоогунга оъттаан малды хоюспас, оорлавас. Ол чоок-кавыдан аңнавас.

М. Кенин-Лопсанныы-биле.

1. Суг бажын чүге дагыыр чүвөл?
2. Дагаан соонда, кандыг дүрүмнерлиг болурул?

Баштайгы космонавт.

Делегейде Юрий Алексеевич Гагаринни билбес кижичок. Ол — бир дугаар космонавт. «Восток» деп корабльга олурупкаш, Юрий Гагарин космосче көдүр-

лүп үнген. Ынчан 1961 чылдың апрель-
диң 12-ниң хүнү турган. Космосче
бир-ле дугаар совет кижии ушканынга
чоргаарланыр бис. Бисте ам космонав-
тылар көвүдээн.

Юрий Алексеевич Гагарин деп кымыл?

Медээ уткалыг домактың сөөлүнге
улуг секти (.) салыр.

Айтырыг уткалыг домактың сөөлүнге
айтырыг демдээ (?) салыр.

Кыйгырыг уткалыг домактың сөөлүнге
кыйгырыг демдээ (!) салыр.

Домактарны аянныг номчуңар. Оларның
сөөлүнде кандыг демдектер-дир, адаңар.

- Сээн акың чүнү кылып турарыл?
- Мээң акым школада өөренип турар.
- Аваңга дузала!

Домактарны дүжүрүп бижичер.

Куштар — бистиң өңүктөривис.

Куштар — ховуларның, шөлдерниң, огородтарның база садтарның идегелдиг камгалакчылары. Ында хоралакчы дайзын курттарны болгаш шергилерни олар чыып чип турар.

Куштарның ачызында чер кырының ногаан байлаа менди-чаагай өзүп турар. Куштар кижилерге шак ынчаар дузалап турар.

Куштар — бистиң өңүктөривис. Куштарны камгалаңар. Оларның уяларын үрегдевеңер.

Л. Чадамбаныы-биле.

1. Куштар чүлөрниң камгалакчыларыл?
2. Олар кижилерге кандыг дуза чедирип турарыл?
3. Куштарны канчаар камгалаарыл?

Хат.

Авам дал дүьште келгеш, Оксана биле меңээ чем хайындырып бээр. Ол кезээде далажып чоруур. Бистерни чемгерип кааш, катап-ла чоруптар. Бис дуңмам-биле иелээ арткаш, шаланы аштап, аяк-саваны чуп кааптар бис.

Бөгүн бис чүгле иелээн бис. Даштын хат дээрге кедерээн. Хаттыг хүннү мен сесерликтинң ындында көстүп турар хадыңчыгаштан билип алыр мен. Кажан хат күштели бээрге, хадың дораан-на чайганып эгелээр. Сактырга, сынып кээп дүжер ышкаш болур. Хөөкүй хадыңны хилинчектеп турар дээш, хатка хөлчөк хорадаар мен.

Мустай Каримнии-биле.

1. Бичии-даа болза, уруглар авазынга кандыг дуза чедирип турар-дыр?
2. Хатка чүге хорадаар-дыр?

Майның бири – частың болгаш күш-ажылдың байырлалы.

Аас-кежик, ажил-ишти,
акы-дуңма найыралды,
маадырлыг тайбың ырын,
Майның бири, улам ырла!

Ада-чуртту шыва алган,
алдын хүнү чайыннанган.
Аас-кежиин ам-даа алга,
ажыл-ишчи алдарлыг ай!

Л.Чадамбаныы-биле.

Бо шүлүктү баштай аянныг номчааш,
доктаадып алыңар.

Чараштыр бижи: у, ц, щ, Ц, Щ, Ч, ч,
циркуль, угулза, щи. Чечек хевин щётка-
биле аштаан.

Майның тос.

Частың хүнү Майның тозу —
чаяакчы хүн, ачылыг хүн.

Чамбы-дипти халап, хайдан
чарып алган, камгалаан хүн.

Частың хүнү Майның тозу —
сактып четпес үнелиг хүн.

Сая-сая бөдүүн чоннуң
салым-чолун камгалаан хүн.

Частың хүнү Майның тозу —
чалгыг ышкаш хөглел хүнү.

Салют, ура, омак ырлар
чаңгыланып куттулар хүн.

В. Сагаан-оол.

Шүлүктү баштай аянныг номчааш, оон
доктаадып алыңар.

СӨС, СЛОГ.

Домак сөстөрдөн тургустунар.
Сөстөр слогтардан тургустунар.
Сөстөрни слог барымдаалап көжүрөп.

Домактарны номчуңар. Домакта каш сөс барыл, санаңар. Схема ажыглап тургаш, сөс бүрүзүн слогтаңар.

Шура

шары

мунар.

Адырык.

Эрик баарын куду Адырык хап бадып чыдар. Ооң суунуң элбээ хем суундан хамааржыр.

Часкы үер соонда аңаа байлаңнар артып каар. Олар, чаш уруг салаазы дег, кадыргы оолдары докпак-байлаңнар-дыр ийин!

Ында-мында калбак баштыг мезил-чигештер көстүгүлөп кээр. Оларга аңаа чурттаары дыка таарымчалыг: суу кылаң

арыг, хүн караа чылыг, чем элбек. Эрик элденчек болгаш байлаңнар чаштыр черлер хөй.

Суурнуң ажы-төлү чайын аңаа эштир. Олар эштип турда, байлаңнар элдер адаанче киргилей бээрлер.

С. Сүрүң-оолдуу-биле.

1. Адырык деп чүл?
  2. Байлаңнар кандыг сугга чурттаар-дыр?
- Сөстү слогтаңар: **мезилчигештер.**

Кадарчы ыттар.

Улуг кадарчы оларның ажылын хуваап каар: Чүрекпен аал элээр. Көстүкпен хой кадаржыр. Аалда артканы анай доскан, ааржы кадарган. Черже чорутканы хой бажы доскан, өрге база өлүрген.

Кым ажыл кылырыл, ол чем чиир дээр. Кадарчы ыттарга чем дыка амданныг болган.

Хойларым аттарлыг болур.

Час. Чадагай кажаада чаш хураганнар өрү, куду дешкилежип турганнар. Оларның аразында бичии курзук оол чоруп турган. Оолдуң ады — Шивит. Бичии хураганнарга ол аажок ынак.

Бир-ле катап Шивит авазынга мынча дээн:

— Мен ачам ышкаш малчын болур мен. Хойларымга кижилер ышкаш аттардан адап аар мен. Адын адаан хойларым-на мээң чанымга маңнажып кээр. Амыр аа!

А.Шоюннуу-биле.

1. Бичии оолдуң ады кымыл?
2. Авазынга ол чүү деп чугаалаан-дыр?

Чараштыр бижи: с, С, е, Е, о, О, а, д.

ТЫВЫЗЫК.

Коданы ак, хою кара.

Домакты номчуңар. Домакта сөстөрни слогтап бжиңер.

Уруглар, хевиңерни арыг кедиңер!

Бистиң суурувус.

Бистиң өг-бүлевис суурда чурттап турар. Суурувус арыг-силиг. Суму чагыргазының бажыңы ийи каът. Ооң кырында Тывавыстың тугу киискип турар.

Суурнуң ортузунда үш каът чаа школа бар. Уруглар чаңгыс ээлчегде өөренип турар. Суурда аьш-чем болгаш үлетпүр барааннарының садыглары, эмнелге, клуб, бичии уругларның ясли-сады база бар. Клубта бөлгүмнер ажылдап турар. Стадионга спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар бо-ла болгулай бээр.

1. Бистиң суурувуста чүү барыл?
2. Клубта кандыг бөлгүмнер ажылдап турарыл?

3. Спорттуң кандыг хевирлеринге маргыл-даалар бооп турарыл?

Чараштыр бижиге: Ы, ы, ъ, в, лагерь, тывадыл. Суурда аъш-чем садыы бар.

Шын чүден үнелиг.

Бичии оол ойнап тургаш, улуг өртектиг аяк бузуп каан.

Кым-даа көрбээн.

Адазы чедип келгеш, айтырган:

— Аякты кым бусту?

Оол корга-корга чугаалаан:

— Мен.

Адазы:

— Шынын чугаалааныңга четтирдим – дээн.

Л. Толстойнуу-биле.

Чараштыр бижиге: н, ю, Н, Ю, К, к, Ы, ы, Юра, Наташа, Кара-кыс.

Схемаларны ажыглап тургаш, үш домактан чогаадыңар. Оон кыдырааштарыңарга бижип алыңар.

Кижилер аттарын улуг үжүк-биле эгелеп бижиир.

Адыг оолдары-биле.

Төшче үнгеш, дуу катты дүжүр! Барып дүштүң, ужу-бажың чара дүштүң! Бис мажаалайлар — майтактар-даа болзу-

вусса, аваангыр бис. Маңнаан аътка-даа чеде халый бээр бис. Ыяш бажы үнүп, сугга шымнып билир бис.

Улуг төштү аңдара соккаш, семис доос-каралар тып чиир бис. Ары чигири, оът, дазыл, кат чиир бис. Куш таваржы бээр болза, ол мырыңай улуг өөрүшкү.

Е. Чарушин.

1. Чугааны кым чугаалап турар-дыр?
2. Авазы адыг оолдарын чүү чүвеге өөредип турар-дыр?
3. Чүнү чиир-дир?

Тывызык.

Кыжын удуур, чазын оттур.

ҮН, ҮЖҮК

Чараштыр бижи: В, З, з, Э, э, Ж, ж, Х, х, Ф, Эрес, Херел, Вера, Зина.

Сөстөрни номчааш, ооң үннерин бир кижини адап бээрге, өскези үжүктөрни самбырага бижиир.

Үннү аас-биле адаар, кулак-биле дыңнаар.

Үжүктү карак-биле көөр, хол-биле бижиир.

Кырган-авам

Узун хөглүг дыштанылгам
кырган-авам өөнгө эртер.
Улуг өгбем өөртүр белээм –
кызымаккай өөрөнгеним.

Кырган-авам эрес хевээр,
кылыр иштен салдынмас.
Амданныг чем хайындырар,
анайларын доза-ла бээр.

Хола хөнээн салып алгаш,
холу куруг олурттунмас!
Доңмас, чылыг хол-хап, укту
тоолун ыдып, аргып оرار!

Ынаар-мынаар айбылаарга,
«ыңай» дивейн дузалаар мен.
Кызы мени чагып сөглээр
кырган-авам хөңнү чымчак.

Каң-оол Ондар.

Шүлүктү аянныг номчуңар.

1. Дыштанылга каяа эртерил?
2. Кырган-ава кандыг кижил?
3. Кырган-авазын чүнүң-биле өөртүрүл?

Номну канчаар эдилээрил?

Эки, бакты ылгап айтыр
эртем угаан — номувуста.
Элетпейн, кызып камна.
Эчизинге чедир номна.
Саазыннар тудуш чорза,
салааң-биле ора тыртпа.
Артын, иштин шокарлава!
Арыг-шевер кадагала!
Будук, хирге бораштырба,
булуң, азын сыга бербе!

Л.Чадамба.

Ажык үннерниң үжүктери: *а, ы, о, у, э, и, ө, ү, я, е, ё, ю.*

Ажык эвес үннерниң үжүктери:
б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Үнү чок үжүк-демдектер: *ь, ь.*

«Үжүглелим», байырлыг!

Эң-не баштай холга туткан
эргим номум «Үжүглелим»
эртем-билиг оруунче баар
эзерлиг ак аъдым ол-дур.

Бичии чаштар бистерни
бижип, номчуп өөрөткен,
үүле херээн бүдүрген
«Үжүглелим», байырлыг!

Арья Араптановна АЛДЫН-ООЛ
Кима Биче-ооловна МАРТ-ООЛ
Наталья Чоодуевна ДАМБА

БУКВАРЬ

Учебник
для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Издание подготовлено в соответствии с Федеральным государственным образовательным стандартом

Редактор *О.М. Баир*
Рисунки художников *В. М. Балчий-оола, Н.К. Шалыка*
Верстка и дизайн *Л.А. Ооржак*
Корректор *У.Г. Домур-оол*

Подписано в печать 12.08.2016. Формат 70x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Гарнитура букварная. Физ.печ.л. 8,5+0,07 л. вкладки+0,25 л. форзац. Тираж экз.
Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва
“Институт развития национальной школы”, 667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 1б.

Издано в ООО Издательство “Офсет”, 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51